

Arja Suikkala, Hanna-Leena Melender, Pirjo Kaakinen, Tarja Pykäläinen, Anniina Tohmola ja Minna Hökkä

Palliatiivisen hoidon osaamisen kehittäminen edellyttää tutkimus-, kehittämis- ja innovaatiotoimintaa – EduPal-hanke kehittäjänä

Laadukas, näyttöön perustuva palliatiivinen hoito on jokaisen ihmisoikeus. Tämä edellyttää riittävän koulutuksen ja osaamisen omaavaa henkilöstöä palliatiivisen hoidon eri tasoille. Palliatiivisen hoidon koulutuksessa tutkimus- kehittämis- ja innovaatiotoiminta (TKI) on saumattomasti integroitu koulutuksen sisällölliseen ja pedagogiseen kehittämistoimintaan. Tässä artikkelissa kuvataan palliatiivisen hoidon koulutuksen kehittämiseen liittyvää TKI-toimintaa EduPal-hankkeessa, joka on toteutunut monialaisesti tiiviissä yhteistyössä ammattikorkeakoulujen, yliopistojen sekä keskeisten työelämän sidosryhmien kanssa. EduPal-hanke on kansallisesti ja kansainvälisesti merkittävä, sillä hankkeessa tarkastellaan mittavasti ja moniammatillisesti palliatiivisen hoidon opetuksen nykytilaa ja kehitetään perus- ja erityistason osaamisen kuvauksia, opetussuunnitelmasuosituksia sekä yhteistyötä ammattikorkeakoulujen ja yliopistojen välillä.

Palliatiivisen hoitotyön ja lääketieteen koulutuksen kehittäminen

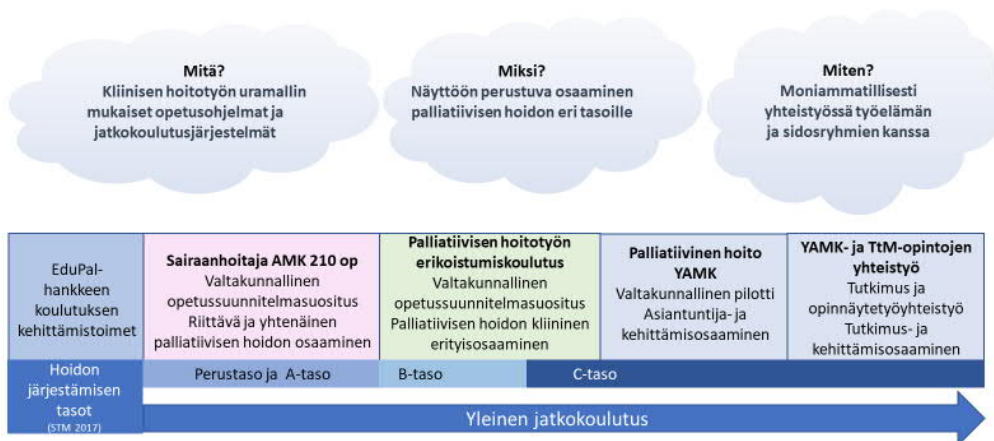
Palliatiivinen hoito on parantumaton ja etenevää sairautta sairastavan ihmisen ja hänen läheistensä aktiivista, kokonaisvaltaista ja moniammatillista hoitoa. Palliatiivisen hoidon tarkoituksena on lievittää ja ehkäistä fyysistä, psyykkistä ja eksistentiaalista kärsimystä sekä parantaa elämänlaatua (Connor ja Bermedo 2014; WHO 2019). Suomessa arvioidaan palliatiivista hoitoa tarvitsevan noin 30 000 potilasta vuosittain (Sosiaali- ja terveysministeriö 2019). Suomessa on haasteena palliatiivisen hoidon saatavuuden alueellinen vaihtelu. (Sosiaali- ja terveysministeriö 2017; Sosiaali- ja terveysministeriö 2019.) Tämä liittyy osaltaan osaamisvajeeseen, sillä maassamme ei ole ollut laajuudeltaan ja sisällöltään riittävää palliatiivisen hoitotyön ja lääketieteen perus- ja jatkokoulutusta sosiaali- ja terveydenhuollon ammattihenkilöiden osaamistason varmistamiseksi. Suomessa vain kahdessa ammattikorkeakoulussa on toteutunut palliatiivisen hoidon opetus omana opintojaksonaan (Arias-Casais et al. 2019).

Sosiaali- ja terveysministeriön selvityksen (2019) mukaan palliatiivisen hoitotyön ja lääketieteen perusopetuksen sekä jatko- ja erikoistumiskoulutuksen kehittäminen on keskeinen toimenpide. Koulutusta kehittämällä voidaan varmistaa sisällöltään ja laajuudeltaan riittävä perus-

ja erityisosaaminen ja siten myös palliatiivisen hoidon laatu. (Etene 2017; Sosiaali- ja terveysministeriö 2017; Sosiaali- ja terveysministeriö 2019.) Palliatiivisen koulutuksen kehittäminen on tärkeää myös siksi, että eliniän noustessa ja huoltosuhteen samanaikaisesti heiketessä sosiaali- ja terveydenhuollon tarjoaman avun sekä palliatiivisen ja saattohoidon tarve kasvavat entisestään.

Palliatiivisen hoidon ja saattohoidon perusopetuksen ja jatkokoulutuksen tulee olla systemaattista kaikille terveydenhuollon ammattilaisille (Sosiaali- ja terveysministeriö 2019). Opetusja kulttuuriministeriön rahoittamassa Palliatiivisen koulutuksen kehittäminen (EduPal) -hankkeessa on kehitetty palliatiivisen hoitotyön ja lääketieteen koulutuksia vastaamaan palliatiivisen hoidon järjestämisen valtakunnallisia suosituksia. EduPal-hankkeessa on selvitetty valtakunnallisesti palliatiivisen hoitotyön ja lääketieteen koulutuksen nykytila ja osaajien osaamistarpeet. Osaamis- ja tarvekuvausten perusteella on luotu kansainvälisesti vertailukelpoiset opetussuunnitelmasuosituksia palliatiivisen hoitotyön ja lääketieteen perus- ja erityistason tarpeisiin. Kehittämistyötä on tehty moniammatillisesti ja yhteistyössä terveydenhuoltoalan organisaatioiden, ammattijärjestöjen, Kirkkohallituksen, Palliatiivisen hoidon ja lääketieteen yhdistyksen sekä potilasjärjestöjen kanssa. Lisäksi hankkeen kyselyssä mielipiteensä on ilmaissut palliatiivisen ja saattohoidossa tarvittavasta osaamisesta yli 40 potilasta ja heidän omaistaan.

EduPal-hankkeen aikana pilotoidaan kehitettyjen valtakunnallisten opetussuunnitelmien mukaiset palliatiivisen hoitotyön suuntaavat ammattiopinnot ja palliatiivisen hoitotyön opinnot ylemmässä ammattikorkeakoulututkinnossa useilla eri paikkakunnilla. Koulutukset tuottavat palliatiivisen ja saattohoidon osaamista perus- (A) ja erityistasoille (B/C) sekä mahdollistavat systemaattisen ja urakehitysmallin mukaisen jatkokoulutusjärjestelmän palliatiivisen hoitotyön asiantuntijuuden kehittämiseen. (Kuvio 1.) Sosiaali- ja terveysministeriön (2017) suosituksen mukaisesti valtaosa palliatiivisen hoidon ja saattohoidon potilaista hoidetaan perustasolla (A-taso) sosiaali- ja terveydenhuollon yksiköissä ja perustason saattohoidon yksiköissä, mutta noin kolmannes tarvitsee sairaanhoitopiirien erityistason yksiköissä (B-taso) ja yliopistosairaaloiden vaativan erityistason keskuksissa (C-taso) toteutettua hoitoa. Lisäksi hankkeen tulosten avulla kehitetään viiden opintopisteen laajuinen hoitotyön opettajien osaamista täydentävä palliatiivisen hoidon ja saattohoidon verkko-opintojakso.

Kuvio 1. Palliatiivisen hoitotyön perus-, erikoistumis- ja jatkokoulutusmalli

Taustaselvitys palliatiivisen hoitotyön ja lääketieteen osaamiskuvauksista

Hoitotyön ja lääketieteen palliatiivisen koulutuksen nykytilan, tarvittavan perus- ja erityistason osaamiskuvaukset ja -opetussuunnitelmasuosituksukset perustuvat lukuisiin hankkeessa kerättyihin aineistoihin. Palliatiivisen koulutuksen kehittämiseksi EduPal-hankkeessa analysoitiin hoitotyön ja lääketieteen koulutusten opetussuunnitelmat. Lisäksi haastateltiin ammattikorkeakoulujen vastuopettajia palliatiivisen hoitotyön opetuksen sisältöjen kuvaamiseksi. Valmistuvilta sairaanhoitajaopiskelijoilta, lääketieteen kandidaateilta ja hoitotyön ammattilaisilta selvitettiin kyselyllä palliatiivisen hoidon osaamista ja opetuksen kehittämistarpeita. Lisäksi opetuksen kehittämistarpeiden selvitystyöhön osallistui potilasjärjestöjä ja ammattiliittojen edustajia sekä potilaita ja omaisia. Hoitotyön ammattilaiset tuottivat keskeisiä sisältöjä perus- ja erityistason palliatiiviseen koulutukseen Webropol-kyselyllä sekä nykyisistä että tulevaisuuden sairaanhoitajan, lähihoitajan ja lääkäreiden osaamistarpeista palliatiivisessa hoidossa.

Hankkeen aikana järjestettiin 21 työpajaa useassa maakunnassa eri puolilla Suomea. Näissä moniammatillisissa työpajoissa työskenteli yhteensä 222 asiantuntijaa 36 työryhmässä. He edustivat laajasti palliatiivisen hoidon eri tasoja sekä järjestöjä (Melender ym., submitted). Lisäksi systemaattisella kirjallisuuskatsauksella kartoitettiin palliatiivisen hoidon vaikuttavia opetusmenetelmiä. Tulosten perusteella saatiin kattava kuvaus palliatiivisen hoitotyön ja lääketieteen perusopetuksesta, opiskelijoiden palliatiivisen hoitotyön ja lääketieteen osaamisen tarpeista sekä palliatiivisen hoitotyön ja lääketieteen osaamiskuvaukset palliatiivisen hoidon perustasolle (A) ja erityistasoille (B/C).

Palliativisen hoitotyön ja lääketieteen opetussuunnitelmasuosituks

EduPal-hankkeessa moniammatilliset asiantuntijaryhmät laativat valtakunnalliset suositukset palliativisen hoidon opetuksesta sekä sairaanhoitajakoulutuksen opetussuunnitelmaan että lääketieteen lisensiaatin tutkinnon opetussuunnitelmaan. Nämä mahdollistavat jatkossa yhdenmukaisen koulutuksen toteutuksen ammattikorkeakouluissa ja yliopistoissa valtakunnallisesti. Opetussuunnitelmasuosituks

et perustuvat EduPal-hankkeen selvitystöiden tuloksiin ja Euroopan palliativisen yhdistyksen (EAPC) suositukseen (Arias-Casais et al. 2019; de Vlieger et al 2004; Hökkä et. al. 2019; Lehto et al. 2019, Gamondi et al. 2013). Lisäksi opetussuunnitelmasuosituksista pyydettiin lausunnot hankekonsortion jäseniltä ja hankkeen sidosryhmien edustajilta. Lopputuloksena on kansainvälisesti vertailukelpoiset kansalliset suositukset palliativisen hoidon opetusohjelmasta hoitotyön ja lääketieteen peruskoulutukseen, opetussuunnitelmasuosituks

et varmistavat hoitotyön ammattilaisten ja lääkäreiden palliativisen hoidon perustason osaamisen ja työelämävalmiudet A-tasolle. Palliativisen hoitotyön opetuksen minimimäärä on yhteensä kaksi opintopistettä sairaanhoitajan tutkinnon opetussuunnitelmasuosituksessa seuraavilla sisältöalueilla: palliativisen hoidon perusteet, kipu ja oirehoito palliativisessa hoidossa, potilaan ja läheisten kokonaisvaltainen tukeminen, vuorovaikutus ja kohtaaminen, saattohoito, etiikka ja juridiikka sekä moniammatillinen tiimityö ja itsereflektio. Lisäksi hoitotyön perusopetukseen tuotettiin palliativisen hoidon suuntaavien opintojen 15 op teoriaopintojen kokonaisuus, joka jakautuu kolmeen opintojaksoon: ihmislähtöinen palliativinen hoito (5 op), palliativisessa hoidossa olevan potilaan oire- ja kivunhoito (5 op), potilaan ja läheisten kokonaisvaltainen tuki ja vuorovaikutus palliativisessa hoidossa (5 op). Hankkeessa on laadittu palliativisen hoidon harjoittelun tavoitteet, joilla mahdollistetaan koulutuksen aikana palliativisessa ja / tai saattohoidossa olevan potilaan kohtaaminen ja hoitaminen. (Hökkä et al. 2019.) Palliativisen lääketieteen opetusohjelm

asuosituksessa opetuksen kokonaismäärä aihealueittain lääketieteen lisensiaatin tutkinnossa on yhteensä kolme opintopistettä seuraavilta aihealueilta: palliativisen hoidon perusteet, kipu, muut oireet, psykososiaalinen tuki ja eksistentiaaliset seikat, vuorovaikutus, etiikka, tiimityö ja itsereflektio sekä saattohoito (Lehto et al. 2019).

Opetuksessa hyödynnetään opiskelijoita aktivoivia opetusmenetelmiä ja oppimisen autenttisuutta ja merkityksellisyyttä (Gamondi et al. 2013). Opintojen suunnittelussa on huomioitu se, että eri ammattikorkeakouluissa opiskelijat voivat joustavasti sisällyttää palliativisen hoitotyön opintoja osaksi tutkintoaan. Opetuksen toteutuksessa hyödynnetään verkko-opintoja ja

sähköisiä aineistoja. Verkko-oppimista ja sähköisiä oppimateriaaleja sekä niihin liittyviä oppimistehtäviä voidaan hyödyntää tehokkaasti esimerkiksi oirehoitoa käsittelevissä sisällöissä. Lähiopetuksessa hyödynnettävät pedagogiset ratkaisut ovat tärkeitä erityisesti sensitiivisten aihepiirien käsittelyssä, kuten kuolema ja suru sekä potilaan ja hänen läheistensä kohtaaminen ja vuorovaikutus. Hankkeen opetusmateriaalit tuotetaan kaikkien ammattikorkeakoulujen ja yliopistojen opetuskäyttöön. Siksi ne merkitään Creative commons -lisenssillä, joka ei tarkoita tekijänoikeuksista luopumista, mutta osan oikeuksista tarjoamista kenelle tahansa teoksen käyttäjälle tietyillä, tuottajan määrittelemillä ehdoilla (creativecommons.fi. 2019.)

Palliativisen hoitotyön oppimiseen liittyy keskeisesti tiedollisen ja taidollisen osaamisen arviointi (De Vlieger et al. 2004) esimerkiksi kirjallisten oppimistehtävien, taitokokeiden, palautekeskustelujen, itse- ja vertaisarviointien avulla. Osaamista tulee arvioida systemaattisesti jo koulutuksen aikana ja onkin tärkeää, että palliativisen hoidon osaaminen on osa valmistuvan sairaanhoitajan osaamisen arviointia. Yleissairaanhoitajan (180 op) ammatillisen perusosaamisen arvioinnin kehittäminen -hankkeen kanssa on tehty kehittämissyhteistyötä laadittaessa valtakunnallisen loppukokeen kysymyksiä sekä palliativiseen osaamiseen liittyviä arviointimenetelmiä. Lisäksi jatkossa tulee säännöllisesti kerätä opiskelijapalautetta, jotta palliativisen hoidon opetusta voidaan kehittää vastaamaan opiskelijoiden oppimistarpeita ja työelämän osaamisvaatimuksia.

Suosituksien palliativisen hoitotyön ja lääketieteen erityistason osaamisen varmistamiseksi

EduPal-hankkeessa on laadittu ja laaditaan osaamiskuvauksiin ja kansallisiin sekä kansainvälisiin suosituksiin perustuvat yhtenäiset suositukset palliativisen hoitotyön ja lääketieteen erityistason osaamisen varmistamisesta. Näitä ovat hoitotyön osalta B- ja C-tason koulutuksen opetussuunnitelmasuositus 30 opintopisteen laajuisesta erikoistumiskoulutuksesta palliativiseen hoitotyöhön (EQF7) ja 35 opintopisteen laajuisista B- ja C-tason ylemmän ammattikorkeakoulun palliativisen hoitotyön opinnoista (EQF/). Myös terveystieteiden maisterin tutkinto-opiskelijan on mahdollista suorittaa ylemmän ammattikorkeakoulun opinnot vapaavalintaisina opintoina. Koulutus- ja opinnäyteyhteistyön kehittäminen sekä joustavien opintopolkujen kehittäminen ammattikorkeakoulujen ja yliopistojen välillä on tulevaisuuden haaste. Esimerkiksi sairaanhoitajille palliativisen hoitotyön asiantuntijuuden kehittäminen mahdollistaa kliinisen hoitotyön uramallin mukaisen urakehityksen palliativisessa hoitotyössä. (Sosiaali- ja terveysministeriö 2009, 60).

Hoitotyön opettajien palliatiivisen ja saattohoidon osaaminen on keskeisessä asemassa, kun vahvistetaan hoitotyöntekijöiden osaamista palliatiivisen hoidon eri tasoilla. EduPalhankkeessa vahvistetaan ammattikorkeakouluissa ja toisen asteen ammatillisissa koulutuksissa työskentelevien hoitotyön opettajien osaamista perehdyttämällä heidät palliatiivisen ja saattohoidon uusiin opetussisältöihin viiden opintopisteen laajuisia verkko-opintoja hyödyntämällä. Verkko-opintoja kehitetään moniammatillisessa tiimissä siten, että lähtökohtana ovat nuo aiemmin mainitut esiselvitykset ja muu tutkimustyö, kuten systemaattinen kirjallisuuskatsaus.

Monitieteisyys ja monialaisuus palliatiivisen koulutuksen kehittämisessä

Monitieteisen oppimisen mahdollistavien uusien innovatiivisten oppimisympäristöjen kehittäminen sisältyi palliatiivisen koulutuksen kehittämiseen poikkileikkaavana elementtinä. Perusopetuksen suunnatut opinnot ja ylemmän ammattikorkeakoulun opintojaksot on rakennettu korkeakoulujen yhteiseen, digitaaliseen oppimisympäristöön DigiCampukseen.

Tutkimus-, kehittämis- ja innovaatiotoiminta (TKI) on tärkeä osa palliatiivisen hoidon osaamisen kehittämistä. EduPal-hankkeen selvitysaineistot tuottivat tutkimus- ja kehittämiskohteita tulevaisuutta ajatellen ja puolsivat siten TKI-toiminnan vahvaa asemaa palliatiivisen koulutuksen kehittämisessä ja laadun arvioinnissa. Hankkeen myötä luodaan monitieteinen palliatiivisen hoidon koulutuksen ja tutkimuksen kehittämisen kansallinen asiantuntijaryhmä.

Asiantuntijaryhmän tehtävänä on tukea palliatiivisen hoitotyön ja lääketieteen opetuksen sekä tutkimus- ja kehittämisyhdistyksen syventymistä sekä varmistaa tutkimustiedon ja hyvien käytäntöjen levittämisen koulutukseen ja työelämään.

EduPal-hankkeen tuottamaa tietoa on tehty näkyväksi, levitetty ja sitä kautta on pyritty vaikuttamaan yhteiskunnallisesti kansallisissa ja kansainvälisissä konferensseissa ja ammatillisilla koulutuspäivillä. Hankkeesta on julkaistu ja tullaan julkaisemaan tieteellisiä, ammattiyhteisölle ja suurelle yleisölle suunnattuja julkaisuja sekä opinnäytetöitä ja audiovisuaalisia aineistoja. Hanketoimintaan integroitunut TKI-toiminta on sitonut hankkeen monialaiset toimijat yhteistyöhön ja siten edistänyt moniammatillisen palliatiivisen koulutuksen kehittämisen edellytyksiä.

Viidentoista ammattikorkeakoulun, viiden lääketieteen koulutusta toteuttavan yliopiston sekä yhden hoitotieteen ja terveyshallintotieteen tutkimusyksikön yhteistyönä toteutuva hanke kattaa

maantieteellisesti Suomen eri alueet. Hankkeen toimijat tulevat eri organisaatioista ja ammattiryhmistä, mutta yhteinen yhdistävä tekijä, palliatiivinen hoito, motivoi kaikkia yhdenvertaisen ja laadukkaan palliatiivisen hoidon saatavuuden kehittämiseen taaten näin innostuneen työryhmän saumattoman yhteistyön onnistumisen. Yhteisen työskentelyn kulmakiviä ovat olleet motivoituneet hanketoimijat sekä se, että jokaisella organisaatiolla on nimettyä hankkeelle projektikoordinaattori, asiantuntijoita ja talousvastaava. Eri työpakettien työryhmät ovat organisoituneet kansallisesti ja tavanneet hankkeen yhteisillä työpajapäivillä sekä Skypen kautta säännöllisesti. Harkittujen paikan päällä läsnäoloa vaativien, yhteisten kokousten järjestämisellä ajalliset ja rahalliset resurssit saadaan pysymään maltillisina. Valtaosa kokouksista pidetään Skypen välityksellä, mikä tavoittaa tasapuolisesti kaikki toimijat useilta paikkakunnilta. Hanke sisältää paljon erilaista toimintaa ja tekijöitä; tutkimustyötä, kehittämistä ja tuotetun materiaalin käyttöönottoa sekä eri ammattiryhmiä ja organisaatioita, mutta huolellisen ja ammattitaitoisen hankesuunnittelun ja päämäärätietoisen yhteistyön ansiosta hanke on menestynyt ja tuottaa merkittävän tärkeää tulosta.

Lähteet

Arias-Casais N, Garralda E, Rhee JY, Lima L de, Pons JJ, Clark D, Hasselaar J, Ling J, Mosoiu D, Centeno C. (2019). *EAPC Atlas of Palliative Care in Europe 2019*. Vilvoorde: EAPC Press. Saatavilla 19.9.2019 <http://hdl.handle.net/10171/56787>

Connor S. R. & Bermedo C.S B. (2014). *Global Atlas of Palliative Care at the End of Life*. Worldwide Palliative Care Alliance and World Health Organization. Saatavilla 19.9.2019 https://www.who.int/nmh/Global_Atlas_of_Palliative_Care.pdf

Creative Commons.fi. 2019. Valitse lisenssi. Saatavilla 25.9.2019 <https://creativecommons.fi/valitse/>

De Vlieger M, Gorchs N, Larkin P, Porchet F. (2004). *A guide for the development of palliative nurse education in Europe. Palliative nurse education: Report of the EAPC task force. European Association for Palliative Care*. Saatavilla 19.9.2019 <https://www.apcp.com.pt/uploads/NursingEducationRecommendations.pdf>

EAPC 2013. Recommendations of the European Association for Palliative Care (EAPC) For the Development of Undergraduate Curricula in Palliative Medicine At European Medical

Schools. Report of the EAPC Steering Group on Medical Education and Training in Palliative Care. European Association for Palliative Care.

ETENE. (2017). ETENEn kannanotto eutanasiaan. Valtakunnallinen sosiaali- ja terveysalan eettinen neuvottelukunta ETENE. Sosiaali- ja terveysministeriö. Saatavilla 18.9.2019 https://etene.fi/documents/1429646/4360417/KANNANOTTO_eutanasia_26.9.2017f.pdf/a23dcc78-3788-4140-b363-3a7b99527ad8/KANNANOTTO_eutanasia_26.9.2017f.pdf.

Gamondi, C., Larkin, P. & Payne, S. 2013a. Core competencies in palliative care: an EAPC White Paper on palliative care education – part 1. *European Journal of Palliative Care* 20, 2, s. 86–91.

Gamondi, C., Larkin, P. & Payne, S. 2013b. Core competencies in palliative care: an EAPC White Paper on palliative care education – part 2. *European Journal of Palliative Care* 20, 3, s. 140–145.

Hökkä, M. Lehto J., Päällysaho, A. Lifländer, B. Kiiski K., Lähdetniemi, M. Muurinen, K., Turunen, E. Joutsia, K. Kallio, S., Pykäläinen, T., Tohmola, A., Sunikka T., Väisänen, I., Matilainen, I., Kurunsaari, M. Komulainen, K., Öhberg, I. & Mikkonen, H. 2019. Palliatiivisen hoidon ja saattohoidon osaaminen sairaanhoitajan tutkinnossa - Suositus palliatiivisen hoidon ja saattohoidon opetussuunnitelmasta. Luonnos 22.8.2019.

Lehto, J., Saarto, T., Hirvonen, O., Rahko, E., Lamminmäki, A., Alminoja A. & Hökkä M. 2019. Palliatiivisen lääketieteen perusopetus - Suositus opetussuunnitelmasta yliopistojen lääketieteellisissä tiedekunnissa. Luonnos 16.8.2019.

Melender, H-L., Hökkä, M., Saarto, T. & Lehto, J. The required competencies of physicians within palliative care from the perspectives of multi-professional expert groups: a qualitative study. Submitted.

Paal, P., Brandstötter, C., Lorenzl, S., Larkin, P. & Elsner, F. 2019. Postgraduate palliative care education for all healthcare providers in Europe: Results from an EAPC survey. *Palliative and Supportive Care* 1–12. Saatavilla <https://doi.org/10.1017/S1478951518000986>

Sosiaali- ja terveysministeriö (18.12.2017) *Palliatiivisen hoidon ja saattohoidon järjestäminen. Työryhmän suositus osaamis- ja laatukriteereistä sosiaali- ja terveydenhuollon palvelujärjestelmälle.* (Sosiaali- ja terveysministeriön raportteja ja muistioita 2017:44). Saatavilla 19.9.2019 <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-00-3896-0>

Sosiaali- ja terveysministeriö (26.2.2019). *Palliatiivisen hoidon ja saattohoidon tila Suomessa. Alueellinen kartoitus ja ehdotuksia laadun ja saatavuuden parantamiseksi.* (Sosiaali- ja terveysministeriön raportteja ja muistioita 2019:14). Saatavilla 19.9.2019 <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-00-4041-3>

Sosiaali- ja terveysministeriö (2009). *Johtamisella vaikuttavuutta ja vetovoimaa hoitotyöhön. Toimintaohjelma 2009-2011.* (Sosiaali- ja terveysministeriön julkaisuja 2009:18). Saatavilla 19.9.2019 <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-00-2919-7>

World Health Organization (19.9.2019). WHO definition of palliative care, Geneva. Saatavilla 19.9.2019 <https://www.who.int/cancer/palliative/definition/en/>